

250 METŲ NUO I. KANTO GIMIMO

1974 m. balandžio 17 d. Vilniaus universitete įvyko seminaras I. Kanto 250-osioms gimimo metinėms paminėti. Seminarą surengė universiteto Filosofijos istorijos ir ateizmo katedra bei Filosofijos, teises ir sociologijos skyrius prie LTSR MA Istorijos instituto. Čia spausdinama dalis seminare skaitytų pranešimų.

R. PLEČKAITIS

I. KANTO REIKŠMĖ FILOSOFIJOS ISTORIJOJE

XVIII a. filosofijai davė Ch. Volfą, D. Hiumą, A. Šeftsberį, utilitaristus, škotiškąją mokyklą, o svarbiausia — subrandino du žymiausius epochos reiškinius — prancūzų šviečiamąją ir kritinę I. Kanto filosofiją. Jei turėsime omenyje žymiausių XVIII a. filosofų siekius, abi šios filosofijos negalėjo neturėti bendrų požymių. Jas vienijo nepasitenkinimas buvusiomis ir esamomis filosofinėmis teorijomis, nusistatymas prieš senosios metafizikos dogmatizmą ir konstruktyvios pastangos įvykdyti mąstymo būdo ir gyvenimo perversmą.

Tačiau šviečiamoji ir I. Kanto filosofija turėjo daugiau skirtumų, o ne bendrybių. Šviečiamasis sąjūdis kartu reiškė mokslo populiarumą, pastangas priartinti filosofiją prie gyvenimo, aktualių ir pažangių šūkių skelbimu jai suteikiant praktinį pobūdį ir padarant prieinamą platiems visuomenės sluoksniams. Tuo tarpu kritinė filosofija buvo profesionalų sritis. Sunkūs, schemiški veikalai buvo lengvo šviečiamosios filosofijos stiliaus priešybė. Kad specialistai tiksliai suprastų juose reikiamas mintis, I. Kantui prireikė net „Prolegomenų“.

I. Kantą supusi aplinka neskaitino didelių kūrybinių sumanymų. Karaliaučius buvo mažas miestas, atskirtas nuo intelektualinių Vokietijos centrų; vietinis universitetas — antraeilė mokslo įstaiga, pagarsėjusi tik I. Kanto dėka. Paprastai dideli filosofijos perversmai vykdavo kūrybinės minties centrų (Atėnuose V—IV a. pr. m. e., Londone XVIII a. pradžioje, Paryžiuje XVIII a. viduryje) intelektualiniuose sluoksniuose. Šiuo atžvilgiu I. Kantas buvo išimtis: šis vienišas žmogus reformavo filosofiją gilioje Vokietijos provincijoje.

Reformos sumanymas ir rezultatas iš esmės skyrėsi nuo šviečiamosios filosofijos, kuri daugeliu atvejų rėmėsi tradicinėmis išvadomis. Kritinė filosofija davė naują pažinimo sampratą: ne mintis formuojasi pagal daiktus, bet daiktai priklauso nuo minties; pastaroji yra pagrindinis patyrimo elementas, o patyrimo objektai yra apriorinių pažinimo formų padariniai.

Mintis buvo iškeliamas virš materijos jau senovės filosofijoje ir viduriniais amžiais. Naujaisiais laikais šis požiūris ryžtingiausiai paskelbiamas kaip principas *cogito, ergo sum*. Iki R. Dekarto niekas taip metodiškai šito dalyko neišdėstė, niekas taip neatskyrė minties nuo materialaus pasaulio ir neįrodinėjo, kad minties sfera mums artimesnė, geriau žinoma ir tikresnė. Šis minties iškėlimas virš materijos naujų laikų filosofijoje sukėlė nesuskaičiuojamas pasekmes. Viena iš jų ir buvo Imanuelio Kanto sistema. Ji neabejotinai turi būti kildinama ne tik iš Dž. Loko, G. Leibnico, D. Hiumo teorijų, bet ir iš R. Dekarto principų. Kaip Dekartas mintyje surado filosofijos, žmogaus, o tarpiskai — dievo ir kūnų egzistavimo pagrindimą, taip matematikoje, teoriniuose gamtos moksluose ir filosofijoje I. Kantas ieškojo apriorinių sintetinių sprendinių.

I. Kanto filosofija susilaukė didžiulio dėmesio. Bemaž kiekviename Vokietijos universitete, o vėliau ir užsienyje, atsirado kantizmo skleidėjų. Vokietijos universitetų filosofijos katedros buvo užimamos I. Kanto šalininkų. Pasirodė daugybė kūrinių ir net pamfletų, tvirtinančių arba ginčijančių kritinės filosofijos teiginius. I. Kantas save lygino su Koperniku, o jo pasekėjai jame matė ir Koperniką, ir Niutoną: jis ne tik padaręs filosofijoje tokį perversmą, kokį Kopernikas astronomijoje, bet ir padėjęs jai tvirtus pagrindus, suteikęs užbaigtą, sisteminių pavidalą.

Tačiau šį procesą galima vertinti ir kitu požiūriu. Jei sutiksime, kad tik negabūs mokiniai pamėgdžioja mokytoją, tai turėsime pripažinti, kad ano meto Vokietijoje jų buvo pakankamai. Žinoma, to nepasakysi apie K. L. Reinholdą, S. Maimoną ar F. Šilerį. Tikrąją kantizmo esmę sudaro ne pasekėjų gausumas, o tos realią reikšmę turinčios problemos, kurias I. Kantas kėlė.

Pažinimo kategorijas traktuodamas apriorizmo požiūriu, I. Kantas, tegul ir iškreipta forma, išsakė dabar gerai žinomą mokslo metodologijos principą: moksliniame pažinime visuomet egzistuoja kategorinė mąstymo struktūra, sąlygojanti patį pažinimą, t. y. mokslinį pažinimą sąlygoja ne tik patyrimo duomenys, bet ir tam tikros pradinės teorijų sąvokos bei principai, kurie suteikia galimybę išaiškinti patyrimo duomenis. Antai logikoje dvireikšmiškumo principas numato dvi teiginių reikšmes: „teisinga“ ir „klaidinga“. Dvireikšmiškumo principas yra postulatas, išreiškiantis tokį apriorinį požiūrį: bet kokio teiginio teisingumą ir klaidingumą galima atpažinti absoliučia prasme, nepriklausomai nuo pažinimo galimybių.

Teorijos pradinės sąvokos ir principai yra ne tik teorijos kūrimo metodologinės prielaidos, bet ir būtini konstruktyvūs pažinimo elementai, išreiškiantys pradinį požiūrį į pasaulį. Nuo pradinių teorijos prin-

cipų dažnai priklauso pačios teorijos likimas: pradinių teorijos sąvokų apibrėžimai iš dalies apsprendžia patį teorijos turinį. Jeigu sutiksime, kad protas yra sugebėjimas mokytis ir panaudoti patyrimo pamokas, įgyti bei išsaugoti žinias ir greitai bei tikslingai reaguoti į naujas situacijas, siekiant sėkmingo įvairių užduočių sprendimo,— turėsime pripažinti, kad protas nelokalizuohtinas tik žmogaus galvoje.

Dabartiniams logikams nekelia abejonių I. Kanto nagrinėta reali analitiškumo ir sintetiškumo problematika. Ji siejama su pastangomis nustatyti dviejų rūšių tiesas. Vienas jų dar Leibnicas vadino proto, logiškumo tiesomis, o antrąsias — fakto tiesomis. Pirmosios gaunamos, perdirbant pačioje sistemoje esančią informaciją, arba, kaip dabar sakoma, jų teisingumas nustatomas esamos kalbos sistemos semantiniškumo taisyklėmis. Antrosios tiesos atrandamos, įgyjant informacijos, kuri išeina už esamosios žinių sistemos ribų. Analitiškumo ir sintetiškumo problema šiandien nėra visiškai išspręsta, dėl to tyrinėtojams tenka prisiminti ir I. Kanto argumentus.

Pažinimo prieštarumą suvokė jau senovės filosofai. Zenonas Elėjietis parodė, kokių mąstymo keblumų, prieštaravimų sukelia aktualios begalybės sąvokos vartojimas. Tačiau tik I. Kanto grynojo proto antinomijos atskleidė mąstymo prieštaravimų objektyvų pobūdį, sudarė pagrindą plėtoti dialektinei logikai tolesnėje klasikinės vokiečių filosofijos raidoje. Šiandien, išsiplėtojus moksliniam pažinimui, jo prieštaringas pobūdis matyti ryškiau, negu kada nors. Realią reikšmę turinti Kanto filosofijos problematika tvirtai įaugo į dialektinį materializmą.

I. Kanto ieškojimai ne visuomet buvo sėkmingi. Kritinės filosofijos principus taikydamas kitoms pažinimo sritims, jis kartais nesugebėdavo tiksliai įvertinti ne tik problemos, bet net visos tyrimų krypties. Taip atsitiko su psichologija. I. Kantas teisėtai buvo nepatenkintas anuo metu psichologijoje įsigalėjusiu Ch. Volfo intelektualiniu dogmatizmu, kuris visas psichines apraiškas laikė proto pakopomis. Kadangi kritinė filosofija daiktus pačius savaime laikė nepažiniais, tai buvo manoma, kad ir psichologijoje tegalima aprašyti reiškinius. Psichologijos teiginiai negalį įgauti būtino ir visuotinio pobūdžio. Savistabą teisėtai laikydamas nepatikima, I. Kantas neatrado kito metodo, kurio naudojimas paverstų psichologiją tikru mokslu. Jis manė, kad psichologija liks aprašomuoju mokslu ir nepasieks teorinio lygmens, nes joje esą negalima eksperimentuoti, ir, svarbiausia, psichologija nesinaudojanti matematika (mokslas tiek esąs mokslu, kiek jame yra matematikos). Vis dėlto I. Kanto pateiktoji ano meto psichologizmo ir psichologijos mokslo kritika buvo ne tik destruktinė. Ji buvo vertinga, skatindama tyrinėtojus susimąstyti dėl psichologijos būklės, versdama ieškoti naujų būdų sun-

kumams įveikti. Matematinių metodų taikymas psichologijoje jau XIX a. viduryje atmetė Kanto požiūrį į psichologijos teorines galimybes.

Logika neabejotinai yra silpniausioji I. Kanto požiūrų dalis. B. Russellas teisingai sako, kad filosofinės sistemos pirmiausia skiriasi savo logika. Aristotelio logiką laikydamas užbaigta sistema, I. Kantas net manė, kad logika po Aristotelio nepažengusi nei pirmyn, nei atgal. Tokia pažiūra, žinoma, buvo klaidinga. I. Kantas nesugebėjo deramai įvertinti šiuolaikinės logikos pradininko G. Leibnico loginės metodologijos. Tą padarė jo amžininkai — J. A. Zegneris, G. Plūkė ir J. H. Lambertas. I. Kantas tebesilaikė senosios pažiūros, kad kiekvienas teiginys turi subjektą bei predikatą, ir skirstė teiginius į analitinius bei sintetinius pagal jų predikato santykį su subjektu. Iš to kilo apriorinių sintetinių sprendinių problema. Betgi jau kai kurie antikiniai logikai žinojo, kad tokie teiginiai, kaip konjunkcija, disjunkcija, implikacija, neturi nei subjekto, nei predikato; šitą gerai žinojo ir viduramžių logikai. Teiginiai, kuriuose pasitaiko propozinių funktorių, yra neatskiriama kiekvienos mokslo teorijos dalis: mokslo dėsniai (jei ne visi, tai jų dauguma) įgauna implikacijos formą, pavartojant konstantą „jei... tai“. Tuo tarpu šių svarbiausių mokslo teiginių negalima apimti kantiškuoju sprendinių skirstymu į analitinius ir sintetinius. Šį faktą nurodo žinomas šiuolaikinis logikas J. Lukasevičius: „Kanto problema pasidaro nereikšminga, ir reikėtų spręsti daug svarbesnę problemą: kaip galimi teisingi funktoriniai teiginiai. Man atrodo, kad kaip tik čia yra ir naujosios filosofijos, ir naujosios logikos išeities taškas“¹.

I. Kanto filosofijos atradimai greitai išėjo už filosofijos ribų. Jau pirmojoje XIX a. pusėje J. Miuleris apriorinių jutimiškumo formų postulatą panaudojo jutimo organų fiziologijoje, siekdamas įveikti realius sunkumus, kurie kilo, aiškinant erdvės suvokimo mechanizmą. J. Miuleris manė, kad čia fiziologijai gali padėti transcendentalinė estetika, nes erdvinė schema esanti apriorinė. J. Miuleris savaip interpretavo šią I. Kanto požiūrų dalį, suteikdamas jai fiziologinį pobūdį. Erdvę, kaip gryo stebėjimo formą, jis pavertė kūno organo — akies, teikiančios erdvinis pojūčius, — savybe.

I. Kanto filosofijos įtaką patyrė kai kurie pasaulinio garso menininkai, jų tarpe F. Dostojevskis. Jo romanuose daugybė lavonų simboli-zuoja idėjų žuvimą. I. Kanto teiginiai, kad be dievo, be nemirtingumo ir valios laisvės pripažinimo moralinės idėjos neturi vertės, sudaro svarbiausius F. Dostojevskio kūrybos motyvus, o romane „Broliai Karamazovai“ ištiesai jais vadovaujamosi — herojai čia padaryti antinomijų

¹ J. Lukaszewicz. *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic* Oxford, 1957, p. 132.

aukomis. Anot jų, nėra tokio gamtos dėsniu, kuris verstų mylėti žmoniją, ir jeigu iki šiol žmogus mylėjo kitus, tai jį ne gamtos dėsnis vertė, o tikėjimas savuoju nemirtingumu. Atėmus tikėjimą nemirtingumu, ūmai ne tik išblėstų meilė kitiems žmonėms, bet neliktų ir jokios nedorovės, viskas būtų leistina. Kas netikys dievu ir nepripažįstąs savojo nemirtingumo, tam dorovės dėsnis tampa griežta priešybe, ir tada egoizmas (įskaitant net piktadarybę) turys būti pripažintas ne tik teisėta, bet ir būtina, kilnia išėjimi iš padėties. Simbolinis F. Dostojevskio herojų žudikas — tai ateistinis laisvas protas, kurį didysis menininkas perduoda skaitytojų teismui, pats nebūdamas iki galo įsitikinęs tuo, ką išreiškė savo romanuose.

Lietuvoje didžiojo vokiečių filosofo pažiūros buvo žinomos, dar jam gyvam esant. Dalis Vilniaus akademijos profesorių sekė naujausią mokslinę mintį, buvo apsišvietę, pažangūs žmonės. Jie buvo susipažinę jau su ankstyvaisiais I. Kanto raštais. Be to, I. Kanto paskaitų klausytojų bei mokinių tarpe buvo ir lietuvių studentų. Pagaliau ir pats Karaliaučius bei jo apylinkės tuo metu dar nebuvo visiškai suvokiėtinti. Vilniaus jėzuitai Karaliaučiuje tebesakė lietuviškus pamokslus. Deja, pirmosios I. Kanto pažiūrų apraiškos Lietuvoje iki šiol tebėra giliau netyrinėtos.

Karaliaučiaus universitete I. Kantas buvo užsirašęs teologijos studentu, tačiau teologijos paskaitas lankė retai. Jeigu jis būtų uoliai studijavęs teologiją arba (kaip buvo ketinęs) ėmęs studijuoti mediciną, filosofija tikriausiai būtų patyrusi neatlyginamą nuostolį.

Kiekvienas didelis veikalas susilaukia savito likimo. Išreikštas motyvų turtingumas įvairiais laikais jį daro nuostabos ir studijų objektu. Nuo „Grynojo proto kritikos“ pasirodymo praėjo bemaž 200 metų, ir beveik kiekvieną dešimtmetį šis ir kiti I. Kanto veikalai buvo leidžiami pakartotinai, verčiami į kitas kalbas; jie ir šiandien tebėra studijuojami. Nė viena dabartinė filosofijos kryptis negali apeiti I. Kanto keltos problematikos ir jos sprendimo būdų: privalo juos įvertinti. Šiuolaikinės idealistinės filosofijos kryptyse randama I. Kanto ir neokantininkų pažiūrų arba tiesiogiai inkorporuotų į naujas sistemas, arba perdirbtų pagal tų kryptių postulatus. Šito neišvengė net tokios kritiškai nusistačiusios srovės, kaip neotomizmas ir neopozityvizmas.

I. Kantas bus tyrinėjamas ir ateityje, nes, anot jo, „kad žmogaus dvasia kada nors visiškai atsisakytų metafizinių tyrimų, yra taip pat neįtikima, kaip ir tai, kad mes kada nors liausimės kvėpavę, saugodamiesi įkvėpti užterštą orą. Metafizika pasaulyje bus visada, netgi kiekviename žmoguje, ypač mąstančiame, ir, nesant bendros normos, kiekviename savaip“².

² I. Kantas. Prolegomenai, V., 1972, p. 167.